

UPAMANACHINTAMANI

BY

GANGESHOPADHYAYA.

A Celebrated Treatise

ON THE COMPARISON

OF THE NYAYA PHILOSOPHY.

Edited By

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Calcutta.

PRINTED AT THE SUCHARU JANTRA.

1872

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. (Govt. College of Calcutta.

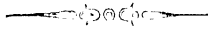
पण्डितकुलतिलक-पूज्यपाद श्रीमत् तर्क वाचस्पति
पाद-प्रणीत-प्रकाशित-पुस्तकान्येतानि ।

१	आशुबोध व्याकरणम्	...	३
२	धातुरूपादर्शः	...	२
३	शब्दस्तोम-महानिधि [संस्कृत अभिधान]	...	१०
४	सिद्धान्तकौमुदी—सरलाटीकासहिता	...	११
५	सिद्धान्तविन्दुसार [वेदान्त]	...	
६	तुलादानादिपद्धति [वङ्गाक्षरैः]	...	४
७	गयाश्राद्धादिपद्धति	...	
८	शब्दार्थरत्न	...	
९	वाक्यमञ्जरी [वङ्गाक्षरैः]	...	
१०	छन्दोमञ्जरी तथा वृत्तरत्नाकर—सटीक		
११	विणीसंहार नाटक—सटीक	...	
१२	मुद्राराक्षस नाटक—सटीक	...	
१३	रत्नावली	...	
१४	मालविकाग्निमित्र—सटीक	...	
१५	धनञ्जय विजय—सटीक	...	
१६	महावीरचरित	...	
१७	साङ्ख्यतत्त्वकौग		
१८	वैयाकरणभूष		
१९	लीलावती		
२०	वोजगणित		
२१	शिशुपालवध—		
२२	किरातार्जुनीय-		
२३	कुमारसम्भव—		

तत्त्वचिन्तामणौ

उपमानखण्डः ।

श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचितः ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

मंस्कृतः ।

कलिकाता-राजधान्याम्

स चारुयन्त्रे

मुद्रितः ।

उपसर्गोऽयं नभः ।

तत्त्वविज्ञानसौ ।

उपमानं खण्डः ।

तत्र साध्यप्रसाकरणमुपसर्गमिति केचित् । सादृश्यं प-
दार्थान्तरम् । तथाचि । सदृश्यावहारकमाधितादृशि साध्य-
तत्र न प्रतिपदार्थभेदे अर्थता सर्वमप्युपसर्गः । सादृश्या-
पक्षे सुगृह्य मन्त्रसदृश्यावहारस्य तद्वत्त्वेऽप्युपसर्गो न च
आद्यसभ्यः सामान्यात्पद भूयश्वाश्वं तद्वीरिनि धाच्यं वज्र-
भिरत्यैय व्यज्यमानपदादौ हासदृश्यावहारतात् । व्यक्त्या
समतादेव व्यवहारसिद्धौ अतिरिक्तसिद्धेयः । नापि यथा-
मन्त्रं व्याख्ययन्तस्मिन्, नैतन्मन्त्रं तत्र सादृश्यावयवतात्
नान्यत् । यथापि यथावत् प्रथममज्ञात् बोरभक्तिर्कर्ममन्त्रमन्त्र-
प्रप्रवत्तपसङ्गात् । प्रप्रजते वा नान्यनिकरिपतसादृश्येय-
विचित्रेदन्तेन गौचिष्टतया चानुपदप्रसङ्गः । किन्तु प्रयान-
नय भिन्नम् । नपैकेकव्यभिचारादनुगतत्वात्प्राप्तत्वात्पद-
प्रत्ययः सादृश्यपदव्यत्यक्तिय नस्मादिति तत्राप्यनुपसर्गमिति
वेद्यसादृश्यत्वसामान्यात् सप्तपदाशीर्षिकत्वात् । सादृ-
तादव्यविशेषवच्च । तत्रापि सादृश्यत्वमप्युपसर्गो न चान्यत्पदं न

गुणः कर्म वा गुणकर्मवृत्तित्वात् नच सदृशाश्रयवृत्तित्वादेव तत्र व्यवहारः स्वाश्रयवैसादृश्येऽपि तत्र तत्प्रतीतिः । अतएव नाश्रयसादृश्यान्तत् सामग्रीगृह्यात् बाधकाभावादविशेषेण त्रैपरीत्यसम्भवाच्च । नापि सामान्यं तद्वि न सर्ववृत्तेषु मनभ्युपगमात् सुसदृशमन्तसदृशव्यवहारात्पपत्तेश्च । अथ विजातीयत्वे सत्यवयवगुणकर्मवृत्ति भूयः सामान्यं तत् अतएव दूरस्थे प्रतियोगिनि भूयः सामान्याज्ञानान्न तत्र सादृश्यप्रत्ययः बलं प्रसाद इतिवत् बलत्वस्य समुदायस्यैवात्वादेकं सासायनमिति धीप्रयोगौ अन्यथा बलाद्यपि अर्थान्तरं स्यात् सामान्यबलत्वात्प्रत्ययासां सुसदृशमन्तसदृशव्यवहारः तदुच्यते । सामान्यान्वेव भूयांसि गुणावयवकर्षणास् । भिन्नं प्रधानज्ञानान्यव्यक्तं सादृश्यमिष्यते इति साजान्येऽप्यरपिन्द्रियवत् यमजडयोरवयवादिशून्ये गुणादौ जातौ च सदृशप्रत्ययात् विसदृशयोः करभरासभयोस्तात्मत्वाच्च नापि धर्म्यन्तरे धर्म्यन्तरवृत्तिधर्मवाङ्मल्यम् असाधारणधर्मशून्यत्वे सति तद्गतभूयो धर्मवत्त्वं वा स्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मममानाधिकरणभूयो धर्मवत्त्वं वा त्रिचतुःपञ्चादिभेदेन भूयस्त्वस्थाननुगतत्वात् । नापि कपिञ्जलवृत्तित्वपर्यवमन्नं विसदृशयोरपि हस्तिमशकयोः सादृश्यप्रसङ्गात् । तदुक्तम् । एवं जातिगुणद्रव्यक्रियाशक्तिषु धर्मतः । एकैकद्विसामरूप्यभेदादेकत्र चित्ततेति ॥ अथ व्यावर्त्तकधर्मापेक्षया तद्गतधर्मवाङ्मल्यं सादृश्यवाङ्मल्यञ्च त्रिचतुरादिष्वनुगतं हस्तिमशकयोस्तु बलव्यावर्त्तकं साधारणत्वल्पमतएव भेदाधिष्ठानमुच्यते

इति चेन्न व्यावर्त्तकसममङ्गोनाल्पेना गणितेनापि सादृश्य-
व्यवहारात् । किञ्च सामान्यान्याश्रयभेदेनाभिन्नानि भवन्ति
सादृश्यन्तु भिन्नम् । सामान्यं निःप्रतियोगिकं तदनिरूप्यञ्च ।
सादृश्यन्तु सप्रतियोगिकं तद्वीच्यङ्गञ्च । अथ भेदेऽस्ति तन्न
भयः सामान्यवत्त्वं सादृश्यं भेदश्च प्रत्याश्रयमन्यः सप्रतियोगिक-
श्चेति चेत्तर्हि सादृश्यस्य भेदघटितत्वेन तस्मात् सदृश इति
स्यात् नतु तेन तस्य वा सदृश इति स्यात् । नच सादृश्य-
स्यापि सप्रतियोगिकत्वे तस्मात् सदृश इति स्यात् अथो हि
तथा प्रतीतिप्रयोगौ नतु प्रतियोगिनि अभावेऽपि प्रतीति-
प्रतीतिप्रसङ्गात् ॥ अथि च तद्वर्भवत्त्वं यदि सादृश्यं तदा तत्ता-
नद्वययोः सङ्करप्रसङ्गात् । तद्वर्भवत्त्वा हि तत्ता तदन्यात्तद्वत्ता
यदि च तत्तैव तद्वत्ता तदा तदेव तद्वदिति स्यात् । तथाच
तद्वर्भवत्ताज्ञाने प्रथमिज्ञानवत् सोऽयमिति स्यात् नतु तद्व-
दिति । एवं तद्वत्तैव हि तत्तेति गवयेऽपि गोबुद्धिव्यपदेशौ
स्याताम् गोगतसामान्ययोगित्वेन गोवत्तत्ताश्रयत्वात् नापि
विशेषः प्रत्यक्षत्वात् न समवायः वृत्तिवत्त्वात् । इत्यतिरिक्तं
सादृश्यं यत्तु सादृश्यं भावोऽभावो वा भावोऽपि सगुणैर्निर्गुणै-
र्वा निर्गुणमप्याश्रित मनाश्रितं वा । आश्रितमपि सामान्य-
वत्त्वं सामान्यं वा सामान्यवत्त्वे स्पन्दोऽस्पन्दो वा निर्गुणं नि-
सामान्यामाश्रित मनाश्रितमनेकाश्रितं वा । इति यथायथं
सप्तपदार्थान्तर्गतमिति तन्न व्यवहारानुपपत्त्या तद्विधिर्भावात्
अन्यथैतादृशविकल्पेन सामान्यविशेष समवायानामपि द्रव्या-
दिवयधर्मात्तदन्तर्गतत्वं स्वादिति ॥ ० ॥ उच्यते ॥ ० ॥ असाधा

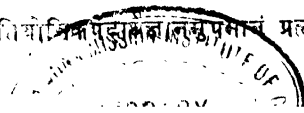
रणान्यतद्गतवद्भर्तृवत्त्वं तस्माद्दृश्यं यमजाद्यादि साधारणं
 भेदाघटिततया च निरवधि तद्गतवद्भर्तृवत्त्वं तन्निरूप्य-
 मिति तन्निरूप्यत्वमेव तस्य सप्रतियोगिकत्वं तवापि सादृश्ये
 तदेव सप्रतियोगिकत्वं नतु भेददीर्घादिवत्सावधित्वं तस्मात्
 सदृश इति प्रत्ययापत्तेः । वद्भवञ्च त्रिचतुरादिसाधारण-
 मिति नातुगमः । न चातिप्रसङ्गः हस्तिमशकयोरपि प्राणित्व-
 सुखित्वदुःखित्वादिना सादृश्यात् अतएव वैसादृश्येऽपि आह्लाद-
 कलादिना चन्द्र इव सुख वद्भवीरत्वादिना महिषीव गौ-
 रिति ॥ बह्वल्पतद्गतधर्मवत्त्वेन सुसदृशमन्तसदृशताम् । अत-
 एव गणये गोसादृश्यं सन्ततद्वर्तवत्त्वेन विवेचयति वराह-
 गावोऽनुधावन्तीत्यत्र गोसादृश्यं वराहेऽप्युक्तम् । तत्तद्वर्त-
 वत्त्वेनोपमाजोपमेयव्यवहारः काव्यादौ साध्यसाधनतत्तामात्रं न
 दृष्टान्ते पक्षसादृश्यं वाचकवति प्रयोगः परीक्षकाणां । न चैते
 गौणा मुख्ये बाधकाभावात् । तस्मात् केनचित् कस्यचित्
 क्वचित् सादृश्यात् नतनुगतमस्ति । किञ्च यादृश वद्भवत्तद्वर्त-
 वत्त्वज्ञानं सादृश्यव्यञ्जकं तदेव तद्व्यवहारनियामकमस्तु किस-
 धिकेन । अन्यथा त्रिचतुरादित्वे तु व्यञ्जकमपि वद्भवत्त-
 वत्त्वमननुगतं स्यात् । व्यञ्जकमननुगतमपि वद्भवी प्रत्यजा-
 दिवदिति चेन्न तदाव्यक्तीनां वैजात्यात् धूमालीकादौ
 वद्भिव्याप्यत्वमेवानुगतम् । अत्रापि तद्व्याप्यत्वमस्तीति चेत्
 यादृशं तद्व्याप्यं तदेव तद्व्यवहारनिमित्तं नतु तद्गत वद्भवत्त-
 वत्त्वज्ञानं न व्यञ्जकमेवानुभवविरोधात् तद्गतभूयोधर्मस्य वद्भ-
 वत्त्वज्ञानं विना सुसदृशमन्तसदृशत्वज्ञानाभावाच्च । अथ

तद्गतमउधर्मवत्त्वं न सप्रतियोगिकं सादृश्यं तु तद्वेति व्य-
 र्त्तव्यमधिकाभिति चेन्न सादृश्यवचरस्यापि सप्रतियोगित्वत्वात्
 यच्च तत्तातद्वत्तयोः सद्भ्यः स्यादिति तन्न तद्वैव तदुभैवत्ता
 तदुभेदो वा तत्ता साच कोऽप्यभिति प्रत्यक्षयोगे भावते । येदं
 भासमाने तदन्वयिण्यत् तदुभैवत्ता तद्वत्ता यतो भवति तद्वदर्थं
 ननु सद्भवति तयर्भेदात् । अन्येवं व्यक्त्यन्तरे गोत्वग्रहे तद्गो-
 वद्वयमिति स्यात्प्रत्ययमपि गौरिति चेन्न गोत्वमात्रस्य तदन्व-
 व्यक्तिरिति उग्रहे समुच्चयः एतन्ननायासव्यवसायमात् । तद्गो-
 वद्वयमिति वउधर्मज्ञाने भवत्येव शक्यतावद्भवतीति तथाप्ययमपि
 यत्तादिसानिति समुच्चयधीः स्यात् ननु गोसदृश इति चेन्न
 एतन्नोभयस्यैवः समुच्चयोऽख्यगतधूयोधर्मवत्त्वमन्यत् सादृश्य-
 निति विवेकात् । नवीनात् । विलक्षणसुस्पष्टे इतरसकलव्या-
 दत्ता तदन्वयमनुभूयते ननु तद्वयमात्रवृत्तिजातिरस्ति तद्वद्वय-
 भावे जातिरन्यत्वेदानित्यवप्रसङ्गात् । नापि जन्यं धर्म-
 न्तरप्रतीत्यविकृतं सादृश्यसुमेयं तत्रापि समानधर्मवत्त्वव्यवसाय-
 विना कथं तत्र सादृश्याभिव्यक्तिरिति चेन्न प्रतीतिवत्तात्
 दृश्ये तथा सुखादेस्तु व्यभिचारात् अत्रएव न व्यभिचैसाव्यव-
 त्तिद्विसादृश्यापि सादृश्यादुभवादिश्यात् । तच्चुच्छं विलक्षणं
 सुखभयं न सुखमात्रहेतुजन्यं सुखान्तरस्यापि तादृश्यापत्ते-
 क्तिसु विलक्षणतादृष्टजन्यं तच्चादृष्टं विहिततद्भेदुक्रियाविशेष-
 सुष्ठानादन्येयामप्यस्तीति तेषामपि तादृश्यानि सुखानि भव-
 न्तीति तेषु कारणविशेषप्रयोज्याविलक्षणमस्ति तस्मादाज-
 नामात्रवत्तात् अत्रादिविषयनत्वादुत्पन्नाभागतविजातीयं न

मुखसंज्ञा एवं दुःखान्तरकायैष्वपि ननु त्वन्मनुष्यकस्य
 मानजातीयं कार्यमस्ति । यच्च व्यक्तिगणे जातेरनित्यत्व
 सापादितं तदपि न नाशकाभावात् अतएव प्रलयेऽपि तदव-
 स्थानम् । अपि चैकत्र प्रतियोगिभेदेन सादृश्यभिन्नं नत्येकं
 समदृशसदृशव्यवहारात् तथा च योग्यत्वादेकप्रहे सवे
 यत्प्रसङ्गात् । प्रतियोगिगत भूतो धर्मज्ञानस्य व्यञ्जकस्य
 क्रमाक्रमे तदेव व्यवहारनिमित्तमित्युक्तम् । किञ्चैवं
 वैसादृश्यमपि स्यात् । नच सादृश्याभावस्तत् वैपरीत्यस्यापि
 सम्भवात् । सादृश्याभावत्वेनैव प्रतीतिविशब्दस्य निषेधार्थत्वा
 दिति चेत्तर्हि गौरिव सच्चिपीत्यत्र पावनवतीरवत्यादिना
 विवक्षित सादृश्यानाम्नो गवये वैसादृश्यं न स्यात् नहि तत्र
 गोसादृश्यं तदभावश्च । तस्मात् साधय्यवैधर्म्ये सादृश्यवैसा
 दृश्ये । यत्तु तद्वृत्तानेकधर्मवत्त्वं सादृश्यं तेनाभेदेऽपि गगन
 गगनाकारं सागरः सागरोपमः । रामरावणयोर्दुष्टं राम
 रावणयोरिवेत्यादौ सादृश्यं न चैवं गं,रपि गोसदृशत्वे गवय
 पदाभिधेयत्वापत्तिः । तत सदृशपदस्य विभेजे तात्पर्यात् ।
 अन्यथा सच्चिपेऽतिप्रसङ्ग इति । तन्न । तस्य तेन वा सदृश
 इति प्रतीतिप्रयोगात् नचाभेदेमखन्धः सच्चार्थो वा सम्भवति ।
 गगनं गगनाकारमित्यादौ तु गगनाद्ये वैसादृशवर्त्मनान्यदि
 त्यत्र तात्पर्यम् । यद्वा सर्गान्तरीयगगनसागरयोरुपमानत्व
 तयोर्दुष्टविभेजे तयोरेव सुदान्तरसुपमानमिति ॥ नन्वः
 देवदत्तभद्रयो वा भवतु तत्सदृशत्वावदयमिति भेदाभेद
 संश्लेषेऽपि सादृश्यनिश्चयात् अतिरिक्तं सादृश्यमिति चेत् न

देवदत्ताभिप्रायगोऋदेशे सादृश्यपदप्रयोगात् कथमन्यथा स
एवायं नतु तत्सदृश इति तत्सदृशोऽयं नतु स इति । प्रतीति
प्रयोगौ । न चात्र सदृशपदं भेदमातपरमिति युक्तं मुख्ये
सम्भवति लक्षणाया अयोगान् तस्मान्न पदार्थान्तरं सादृश्य-
मिति ॥ स्यादेतत् । साभूत् पदार्थान्तरं तथापि प्रत्यक्षा
च्छब्दाद्वा गवये गोसादृश्यज्ञानात् गवयसदृशो गौरितिज्ञान-
मुपमितिः । न चैतत्प्रत्यक्षं विशेष्यामन्निकर्पात् नानुमानं
निज्ञाभावान् । नच गवयगतं सादृश्यं लिङ्गम् अपक्षधर्म-
त्वात् । अथ सदृशद्वयान्तरदर्शने यो यद्गत सादृश्यप्रतियोगी
स तत्सदृश इति प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहे सति गवयगतसादृश्यप्रति-
योगित्वात् । गोर्गवयसदृश इत्यनुमिति रितिचेत् । व्याप्ति-
ग्रहं विनैव प्रथममपि प्रत्यक्षाच्छब्दाद्वा गोसदृशं गवयं ज्ञात्वा
गवि गवय सादृश्यज्ञानोदयात् । किञ्च गविगवयसादृश्यं न
साध्य प्रथमतस्तदप्रतीतेः गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वञ्च गवि न
प्रत्यक्षं विशेष्यस्यामन्निकर्पादिति नानुमितिगम्यं तत्सदृश-
स्यापि तद्गतत्वेनाप्रत्यक्षस्य लिङ्गान्तरगम्यत्वेऽनवस्थानात् ।
नच गौरतद्गवयसदृशः गवयगतभूयोऽवदवादि सामान्यवत्त्वात्
गवयान्तरवदिति वाच्यं गवयान्तराज्ञानेऽपि गवि गवयसदृशत्व-
प्रत्ययात् । अतएव गवयगतगोसादृश्यं गो गवयगतसादृश्यं
विभानुपपद्यमानं तत्कल्पयति न हि गोसदृशो गवय एतद्वि-
सदृशो गौरितिवाच्यमिति निरन्तरम् । गवयनिरूपितगो-
सादृश्याप्रमिद्धौ तेन विनानुपपत्तिज्ञानाभावात् किञ्च । तवा-
द्यं पत्तिव्यतिरेक्यनुमानं नच गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वं गवि

प्रत्यक्षादिनाम्नात् शक्यमित्युक्तम् । तन्मयेन कारभे वैधर्म्य-
 द्वावात् गवि कारभेवैधर्म्यज्ञानमपि ज्ञानान्तरं स्थादिति चेत्
 गवि कारभेवैधर्म्यं यदि कारभट्टिधर्म्याभावात् तदास्मृते गवि-
 प्राङ्गाणित्वादिपदपुत्रश्विगम्यमेव यत्र कारभावाट्टिधर्मवत्त्वं
 तदा गोधर्मा गविगता एव इदानीं स्मृत गोधर्माणां कारभे
 ऽभावमात्रमधिकं गम्यं तच्च प्रत्यक्षादेव । अथ तत्प्रतियोगि-
 कैतच्छिष्ट सादृश्येभाममाने समानसंविज्ञमवेद्यतया एत प्रतियोगिक-
 योक्तत्तच्छिष्टसादृश्ये वैधर्म्यञ्चान्तमिति चेन्न विशेषणवि-
 शेथप्रतियोगिभेदेन समानसंविज्ञवेद्यत्वासिद्धेः । एतत्सदृश
 एतद्विधर्मा म इत्येतद्विशेष्यक प्रत्ययानुदयाच्च तद्विशेष्यक
 प्रत्यक्षे तत्सन्निकर्षस्य हेतुत्वात् । ननु प्रत्यक्षे विशेष्य मन्त्रि-
 कर्षोहेतुर्नक्त्यावद्विशेष्य सन्निकर्षोर्गौरवात् अन्यथातीताना
 गतव्याप्य विशेष्यकस्यातप्रत्यक्षं न स्यादिति चेन्न अतीता-
 नगतविशेष्ये सामान्यतज्ज्ञायाः सत्त्वात् । अथ गवयगतत्वं
 गवि गवयगतत्वादिमत्त्वं तच्च गवो गोगतत्वे भावमाने
 गवि भावमेव यद्वा गोगतत्वादिवादे गवयगतत्वं गवये गता-
 इत्वं एवं तस्मैव गवयगतस्य गततत्त्वं गवि गोत्वात्त्वं तस्मै
 ंद्रोशैवज्ञातसामान्य वैकचनेन्द्रियमन्त्रिजटत्वात् अथ स
 इति विपरीतप्रत्यभिज्ञायाभिप्रेति चेत् सत्यं गोविशेष्यक गवय
 गतत्वादिज्ञानं गेन्द्रियजन्यं गारमन्त्रिकपतेत् तस्मादेतत्
 सद्रुश एतद्विधर्मा एतस्यादीर्घः स इतिज्ञानं काहुषानात्
 विशेष्यासन्निकर्षे तद्गतविज्ञानानात् एवञ्च सप्रतियोगिक-
 पदार्थज्ञानेन तत्प्रतियोगिकपदार्थज्ञानेन प्रत्यक्षादिक

विनार्थादर्थापत्तो पूर्वेषामुपमानतेतिवार्त्तमेतत् तथा चि ।
 परस्परसदृशं हस्तादिकं प्रत्यक्षमतो यो यत्सादृश्यप्रतियोगी
 स तत्सदृश इति सामान्यतो व्याप्तिज्ञाने सति गौर्गवयसदृशः
 तत्सादृश्यप्रतियोगित्वात् यथा भ्राता भगिनी । गवयगतसादृश्य
 प्रतियोगित्वच्च गौर्गवयगतसादृश्यवित्तिदेद्यमेव सादृश्ये गोः
 प्रतियोगित्वे नैवज्ञानात् अन्यथा सादृश्ये गोरनन्वयापत्तिः
 यत्तद्वा सामान्यतो व्याप्तिग्रहं विना एतत्सदृशः स इति फला-
 सिद्धेः यत्तद्वा व्याप्तिग्रहेऽस्माकं व्यतिरेकी परेषामर्थापत्ति-
 मित्यस्यैतत्सादृश्यप्रोभयद्यन्निर्धर्मस्य किञ्चिद्विशेषमन्विक्रान्
 प्रयोज्यमानं तावद्विशेषपरिष्कारस्य प्रयोजकत्वत् । अन्यथा
 यथा इति भ्रान्तविपरीतप्रत्यभिज्ञायां कागतिः । मनसैव
 चैतन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वात्तः प्रत्यक्षविशेषकत्वं परासर्गेन
 प्रयोजकमित्युक्तम् । कीदृगो गवय इति जिज्ञासायां यथा
 गौस्तद्वद्गवय इति श्रुतीत्तरवाक्यस्य तथा भूते पिण्डे दृष्टे
 तथा गवय इत्यतिदेशवाक्यार्थानुसन्धानेऽयं गवयगद्वाच्य इति
 सतिरुपमानफलम् न चेयं वाक्यमात्रात् अप्रत्यक्षीकृतपिण्ड-
 स्थापि प्रसङ्गात् । नापि प्रत्यक्षमात्रात् अश्रुतवाक्यस्यापि
 प्रसङ्गात् । नापि तयोः सहकारात् सच्चि प्रमाणसहकारौ वा
 फलसमाहारौ वा आद्ये प्रमाणत्वे सति समाहारः समाश्रुतयो-
 र्वा प्रमाणत्वं फलानेकत्वे समाहारानुपपत्तेः तस्य परस्परसह-
 कारिरूपत्वात् नान्य' वाक्यप्रत्यक्षयोर्भिन्नकालत्यात् वाक्यतद-
 र्थयोः स्मृतिहारोपनयेऽपि गवयपिण्डसम्बन्धेनापि इन्द्रिया-
 दिना तद्गत सादृश्यानुपनये समयपरिच्छेदाभिद्धेः । फलसमा-

हारे च तदन्तर्भावे शब्दानुमानयोरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । तां
 किं तत्फलस्य प्रमाणवद्भिर्भाव एव । अन्तर्भावे वा क्रियतं
 सीमा । तत्तदसाधारणेन्द्रियादिमाहृत्यस् अस्ति तर्हि सा
 दृश्यज्ञानेऽपि विस्फारितस्य चक्षुषो व्यापारः । न तस्मिन् सा
 तस्मानुपयोगात् उपलब्धगोसादृश्यविशिष्टगवयपिण्डस्य वा
 कार्यसृष्टिसमयः कालान्तरे ऽप्यनुसन्धानवतात् समपरिच्छेदे
 पक्षेः । तस्मादागमप्रत्यक्षाभ्यामन्यदेवेदमागमसृष्टिसाहच-
 सादृश्यज्ञानसुपमानप्रमाणमिति जरत्तैयायिकाजयन्तप्रभ-
 तयः ॥ तत्र ॥ वैधर्म्यापक्षेः ॥ यदोदीच्येन क्रमेण तं निन्दनः त-
 विहृत्तर मतिदीर्घग्रीव प्रतस्त्वचपलोष्ठं कठोरं तीक्ष्णकण्ठ-
 क गिनं कुशितावयवमन्त्रिवेगसपसदं पशूनामिति तदुपश्रुत्वा
 दाक्षिणात्य उच्यते अथं गतस्तादृशं वत्पलस्य नूनमसौ कर-
 इति प्रत्येति । तत्र किमानं न तावदुपमानं सादृश्याभावात्
 नच प्रमाणान्तरं सम्भवति ॥ उच्यते । न तावदनुगतं प्रवृत्ति-
 निमित्तसुपलक्षणं विना प्रत्यभिज्ञानतः शरीरैकत्ववादिना
 शरीरविशेषे चैत्रादिपदवदक्षेपशुभ्राहिकया गवयपदशक्ति-
 ग्रहे गवयान्तरेऽपि सम्भवात् । नाप्यनध्यक्षे गत्यन्तरोपस्थिते
 परिभाषाकाशादिपदवत् अतएवाध्यक्षत्वाच्च उपलक्षणस्य च शक्तौ
 वद्भिर्भावात् तद्देव । नापि योगनिर्व्वचनात्पाठकादिवत्
 सोपलक्षणे अन्यथा पठिक्रियानुपहिते पठित न प्रयोग-
 स्यात् । अतस्तदनुगुणज्ञानादियोगिनि शक्तिः । अत्रच्छेदेक-
 तया ह्युपलक्षणेऽपीति योगाभावात् । नाप्युपस्थितनिमित्त-
 सङ्कोचनात् स्वर्गादिपदवत् तदभावात् । अतो गन्धाद्युप-

(क्लृप्तितेन पृथिवीत्वेन निमित्तेन पृथिव्यादिपदवत् सादृश्याद्युप-
 क्लृप्तिते गवयत्वाद्गौ गवयादिपदानां शक्तिरिति परमार्थतः ।
 अन्यथा फलस्याभासत्वे मानत्वविरोधात् । नच पूर्वं गवयत्वमुप-
 स्थितमुपस्थापकाभावात् (सादृश्याद्युपलक्षिते गवयत्वाद्गौ)
 अत्र गवयपदादेव तदुपस्थितिरन्योन्याश्रयात् । अथ वाक्या-
 देवानेन समयः परिच्छिन्नः केवलमग्रे प्रत्यभिजानातियोगो
 सदृशो गवयपदवाच्यत्वेन मयावगतः सोऽयमिति नोपमानस्य
 विषय इति चेन्न नहि सादृश्यमेव निमित्तसम्प्रतीतगूनामव्यव-
 हारप्रसङ्गात् गौरवाच्च नापि गवयत्वं तदनुपस्थितेः । अतएव
 नोभयं स्मृतं प्रतीतसमयसंक्रान्तये ऽतिदेववाक्यप्रयोगानुपप-
 न्नेश्च । गवयत्वव्यत्ययं व्युत्पन्नो न गोसादृश्ये निमित्तस्य गवय-
 त्वस्य प्रतीतेः । ननु यदा तद्वाक्यं समयपरिच्छेदं पूर्वं
 नाजीजन्तु तदा तदेववाक्यं स्मृतं मत्प्रवृत्तिनिमित्तं क्लृप्त्यति-
 अध्वयनसमयगृहीत इव वेदराशिर्ज्ञोपाङ्गपर्यवदातस्य
 कालान्तरे नववाक्यत्वेवास्यप्रागेव बोधितत्वात् पर्यवसित इति
 वाच्यं गोः सादृश्येपलक्षणत्वनिमित्तत्वयोः सन्देहात् पश्चाद्या-
 वयत्वेऽवगते तर्कपुरस्कारान् । सादृश्यस्योपलक्षणत्वे गङ्गायां
 घोष इत्येवान्वयो भविष्यतीति चेत् न । उपलक्षणनि-
 मित्तत्वसन्देहेऽपि यो गोसादृश्यः स गवयपदवाच्य इति सामा-
 न्यधिकरणमात्रेणान्वयोपपत्तौ मानान्तरोपनीतानपेक्षणात्
 एकारक्तसन्देहेऽपि षटो भवतीति वाक्यवत् अन्यथापर्यवसिते-
 ऽपि वाक्येमानान्तरसङ्कारान् तत्तदन्वयबुद्धौ वाक्यभेदा-
 पत्तेः । गङ्गायां घोष इत्यत्र तु पदार्थ एवान्वया योग्य इति

युक्तं तत्र मानान्तरापेक्षणम् । यदि च प्रतीतसंभर्गबन
यातोप्यर्थो वाक्यस्यैव तदा वाक्यभेदापत्तिः । अथ तात्पर्य
नुपपत्तायष्टीः प्रवेधेतिवङ्गक्षणास्तु गवयपदव्युत्पन्नं प्रति
तद्गुणत्पक्षे वाक्यमाप्तेनोक्तं तन्न न प्रवृत्तिनिमित्तोपादा
विना । नच गोमादृश्यं तच्चेति तात्पर्यतो गोमादृश्यपदे
गोममानाधिकरणं गवयत्वमुपलक्षितं कथ्येते नतु यथा धूमो
ऽस्तीत्यत्र बङ्गौ तात्पर्यमनुमानेन निर्बहतीति न लक्षण
न चात्र प्रमाणान्तरमस्तीति येन तन्निर्व्याह्यं अनुमानस्य
मिद्धेः । अन्यथान्योन्याश्रयात् नच वाक्ये न लक्षणा तस्य
पदधर्मत्वादिति वाच्यं एकपद एव लक्षणापदान्तरन्तु नियम
मकमित्यस्य वक्तव्यत्वात् । अथ गवयत्वेन लक्षणया तदु
स्थितावपि व्यक्तिवाच्यता न ज्ञापित शब्दादिति विशिष्टवाच्य
ग्राहकमानान्तरमवश्यं स्तीकरणीयम् । नच यन्निष्ठो धूम
यत्पदवाच्यः सोऽपि तद्वाच्य इति नियमः । जातिपदे व्यक्
तिचारादिति चेत् न प्रवृत्तिवद्वाच्यत्वबोधतात्पर्यकत्वेन ज्ञ
तीति देशवाक्ये गवयत्वविशिष्टव्यक्तेरेव लक्षणात् । अ
गवयत्वे साक्षात् तात्पर्यं गोमादृश्यशब्दस्यगृह्येत तदा लक्षण
नच साक्षात् तात्पर्यमवष्टतम् अन्यथा धूमोऽस्तीत्यत्रापि म
भ्यादिति चेत् न उपस्थापकान्तराभावे तात्पर्यस्यैव साक्षा
तात्पर्यरूपत्वात् नचोपमानमेव तथा अन्योन्याश्रयात् ॥ ६
यत्र प्रवृत्तिनिमित्तविषयबोधने न तात्पर्यं योगोत्सृष्टः
गवयशब्दवाच्य इति स्वरूपाख्यानमात्रं तत्राप्युक्तसामग्री
समयपरिच्छिन्नत्वमेव नच व्युत्पत्तौ व्युत्पत्तये प्रवृत्ति

निमित्तविशेषे तात्पर्यं यदनुपपत्तिर्लक्षणावीजं स्यात् ।
 अपिच, धिक् करभमतिदीर्घग्रीवमित्यादिवाक्यस्य (करभ-
 मतिदीर्घग्रीवमित्यादिवाक्यस्य) करभनिन्दातात्पर्यकस्य
 प्रवृत्तिनिमित्तपरत्वाभावेऽपि तादृशपिण्डमनुभवतः स्मरतश्च
 वाक्यार्थस्य करभशब्दवाच्य इति भवति मतिः । नच तत्र
 प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तात्पर्यमस्ति लक्षणाया वीजं निन्दा-
 परत्वात् । किञ्च सर्व्वत्वान्वयानुपपत्तिरेव लक्षणावीजं यथीः
 प्रवेशयेत्यादावपि प्रकरणादिना पुरस्कारादिप्रयोजनकत्वं प्रवे-
 शनस्यावगतं तादृशेच प्रवेशनादौ यद्वादेरनन्वयात् तात्पर्या-
 नुपपत्तेरपि तात्पर्यमज्ञात्वा ज्ञातुमशक्यत्वात् । अथ प्रक-
 रणादेरननुगमः तात्पर्य्याप्यत्वेन तदनुगमे तात्पर्यानुप-
 पत्तिरेव तद्बीजमस्तु लाघवादिदिति चेत् न धूमादिवदननुगत-
 स्यापि व्याप्यत्वाविरोधात् । तस्मान् गवयशब्दः कस्यचिद्वा-
 चकः शिष्टप्रयुक्तत्वादिति सामान्यतो निश्चितेऽपि गवयत्व-
 विशिष्टो धर्मी गवयपदवाच्य इति लाघवान्निर्मेयम् । तच्च
 प्रमाणसहकारि नच तस्यां दशायां प्रमाणान्तरमस्यतो यत्
 प्रमाणसहकारि तत्प्रमाणान्तरमास्थेयम् । अस्वनुमानं
 तथाहि गवयशब्दो गवयत्वविशिष्टवाचकः असति वृत्तान्तरे-
 ऽभिवृत्तैः प्रयुज्यमानत्वात् गवि गोशब्दवदिति चेत् न गवयत्व-
 विशिष्टो यो धर्मी तस्य वाचकत्वग्रहेऽपि गवयत्वप्रवृत्ति-
 निमित्तत्वासिद्धेः । नच शक्तिमज्ञात्वा वृत्तान्तरं ज्ञापि अव-
 धारयितुं शक्यते सामानाधिकरण्यमातस्य निमित्तोपलक्ष-
 णाभाधारणत्वात् । अथ गोसाहस्यनिमित्ततागौरवस्थान-

वतारेणानोपमानस्याप्यनवतारः । तथा च तर्केण तस्य प्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽवगते गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्त इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् यन्नै तन्नैवमिति चेन्न तर्कस्यानिश्चायकत्वात् । न चायं तर्को व्याप्तिग्रहमूलको येन विपर्ययानुमानादर्थासिद्धिः । अथ गवयप सप्रवृत्तिनिमित्तकमिति सामान्यतो दृष्टमेव तर्कसहकृत गवयपदस्येतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं परिच्छिनत्ति न तु मानन्तरं कल्पयित्वा तर्कः सहकारी कल्प्यते इति चेन्न इदं सप्रवृत्तिनिमित्तकमन्यञ्च न प्रवृत्तिनिमित्तमिति ब्रूद्वाव गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं गवयपदमिति मानान्तरं विप्रतीतेः अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकत्वप्रकारताकत्वनियमात् अथ यथेच्छायां सामान्यतो दृष्टेन विशेषबाधसहकृतेनान्द्रव्याश्रितत्वं प्रतीयते अन्यथा विशेषण (ग्रहस्य तद्विपर्ययवा प्रमाणत्वात्) बाधकानां पृथिव्याद्यैकैकमात्रव्यतिरेकविषयकत्वं जन्यद्रव्यानाश्रितत्वं केन ग्राह्यम् । तथात्रा गौरवाख्यतर्कसहकृतसामान्यतो दृष्ट्यादितया प्रवृत्तिनिमित्तकत्वं ज्ञायते पश्चाद्यतिरेकी स्यात् काप्यप्रमाणान्तरपेक्षया क्लृप्तप्रमाणसहकारित्वस्य युक्तत्वादिति चेन्न इच्छायमेकैकबाधसहकृतपरापरबाधकैरेव तावद्रूपविशिष्टवैशिष्ट्यदन्यद्रव्यानाश्रयत्वपरिच्छेदान् न तु सामान्यतो दृष्टेन विशेषणतयोपस्थित्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधनिर्व्वाहात् तर्कानवतादशायां तस्य तदपरिच्छेदकत्वाच्च । न च व्याप्तिपरमिवाक्यं यो गोसदृशः स गवयपदार्थ इति वाक्यादवगतव्याप्तिरः

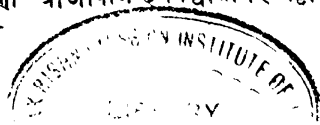
मिनुयादयं गवयपदवाच्यो गोसदृशत्वात् अतिदेशकालावगत-
 पिण्डवदिति वाच्यं न हि गोसदृशं ज्ञात्वाऽनेन पृष्टः सपकिं-
 शब्दवाच्य इति किन्तु सामान्यतो गवयपदार्थमवगम्य स
 कीदृशगति तथाच यद्योगप्रायमाख्यां तस्यैवार्थत्वं ततः किं
 जिन । अथ लक्षणपरमिदं वाक्यं किं लक्षणकोऽसाविति
 प्रश्नार्थः एवञ्च प्रयोक्तव्यं अयमसौ गवय इति व्यवहर्त्तव्यो
 गोसदृशत्वात् यस्तु न तथा नानौ गोसदृशः यथा हस्तीतिचेन्न
 न हि हस्यादीनां विपक्षत्वे प्रमाणमस्ति सर्वप्रयोगस्य दुर्ज्ञा-
 नत्वात् कतिपयव्यवहारस्यानैकान्तिकत्वात् अथ कीदृक् किं
 लिङ्गं इति प्रश्नार्थो नक्षानुनलिङ्गमज्ञात्वा गवयपदस्य वाच-
 कत्वं कस्यचिद्वाच्यत्वमवगतं येन तदर्थप्रश्नः । अथ प्रवृत्ति
 निमित्तविशेषे लिङ्गप्रश्नौ गवयपदं येन निमित्तेन वर्त्तते
 तस्य किं लिङ्गमित्यर्थ इति चेन्नहि तदनुमेयमेवेत्यनेन
 निश्चितं येन तथा स्यात् ज्ञानहेतुमात्रप्रश्ने तद्विशेषणोत्तर-
 मितिचेन्न अविशेषादिन्द्रियसन्निकर्षमप्युत्तरयेत् । वनं
 गतो द्रव्यति । तस्मान्निमित्तभेदे एवायं प्रश्नः कीदृग्गवयः
 केन निमित्तेन गवयपदं प्रवर्त्तते गवयत्वस्य साक्षादुपदर्श-
 यितुमशक्यत्वात् पृष्टस्तदुपलक्षणं सादृश्यमाचष्टे पश्चाद्दृष्टेऽपि
 पिण्डेऽतिदेशवाक्यं भ्रूतस्तर्कसहकारेण गवयत्वविशिष्टो
 धर्मी गवयशब्दवाच्य इति प्रवृत्तिनिमित्तविशेषपरि-
 शक्तिरुपमानफलम् । अथ गौरवेणान्यानिमित्तकत्वे
 सनिमित्तकत्वादिति व्यतिरेकिण एव गवयत्वप्रवृत्तिनिमि-
 त्तकत्वधीरितिचेत् न व्याप्तमूलकतया गौरवग्रहस्य तद्विप-

र्थ्यस्य वा अप्रमाणत्वात् तर्कव्यपदेशशक्त्यप्रमाणसहकारित-
 मात्रेण अन्यनिमित्तशङ्कायां कथमुपमानमिति चेत् न गौर
 सहकृतोपमानादेवान्यानिमित्तकत्वे सति सनिमित्तकत्व
 परिच्छेदात् । अस्तु गौरवसहकृतात् सनिमित्तकत्वग्राह्य-
 मानादेव गवयत्वनिमित्तकत्वसिद्धिः । न चैवं व्यतिरेक्युच्छेद-
 कार्यत्वे पर्यवसिते बाधकानन्तरं व्यतिरेक्युदयात् यत्र च प्रथ-
 बाधकालाभस्ताव कार्यत्वादेव फलं न । अन्यानिमित्तक-
 सनिमित्तकत्वं वेति बुद्ध्वावपि गवयत्वनिमित्तकं गवयप-
 मिति बुद्धेरसिद्धेरुक्तत्वात् । किं चात्र व्यवहारेण प्रवृत्ति-
 विषये पदशक्तिग्रहो नतु तन्निमित्ते तेजाप्रतिबन्धात् न
 गौरवादिव्याप्त्यादिनेतरनिरासेन गोत्वादेर्निमित्तत्वग्रह-
 गौरवादेरतन्त्रत्वात् अप्रमाणत्वाच्च । तस्मात् व्यक्तौ शक्ति-
 ग्रह एव लाघवादिमहकृतोऽन्यतरनिमित्तकत्वे सति गोत्वादि-
 निमित्तकत्वमवधारयति तद्यत्वेति देवोपमानमिति कश्चि-
 तन्न शक्तिग्राहकमेव लाघवादिमहकृतं निमित्तमवधारयति
 यथा क्षित्यादौ कर्तृग्राहकं कर्तुरेकताम् । अथैवं भिन्नकर्तृके
 लाघवात् कार्यत्वभेदकर्तृतां च कोऽपि बोधयत्येव पश्चाद्बाधके-
 त्यज्यते इति चेत्तर्हि सहेतोरभासानुमितिः साध्याव्यभिचार-
 दृग्भावादिति चेन्न बाधितविषयत्वेनाभासत्वात् । अतर्घु-
 लघुत्वज्ञानस्यायथार्थत्वेन तज्जन्यानुमितेरभासत्वाच्च ।
 चोपमितिरेव व्युत्पत्तिरन्यथा तदनिरुक्तेरिति वाच्यं व्यु-
 पत्तेः शब्दसहकारित्वेन मानान्तरत्वेन व्याघातात् । व्यु-
 पत्तिस्तु वा बुद्धिमासाद्य पदार्थबोधः सा । अन्ये तु यत्तदादि

पदानामनुगतैकरूपाभावेनैकादापि शक्तिग्रहादन्यत्वापि शब्द-
व्यवहार इति पदान्तरवैधर्म्मादस्तु मानान्तरमुपमानमिति
चेन्न बुद्धिस्थत्यादिनोपलक्षणेन साधारणेन शक्तिग्रहात् ।
बुद्धिविशेषादेव विग्रोपपर्यवसानं तथैव व्यवहारात् अन्यथा
मानान्तरोपि दोषः । नह्यनुगतरूपप्रतीतावेव तत्र शक्ति-
ग्रहः । यत्तु मादादिपदानां जनकस्त्रीत्यादिना शक्तिग्रहे
कथं मैत्रमात्वादिनाभः नच समभिव्याहारविशेषादिति वाच्यं
पदार्थो हि पदार्थान्तरमन्वेति जनकस्त्रीत्वं च तथेति कथं
मैत्रादिना जनकत्वान्वय इति मानान्तरमिति तन्न जनकस्य
जन्यापेक्षत्वेन योग्यत्वादिना मैत्रेणान्वयात् । लक्षणं तु
उपमिति करणवम् । उपमितिश्च जातिः । न चासिद्धिः,
कारणविशेषे कार्यवैजात्यमप्रयुक्तमिति कारणविशेषव्यञ्ज-
त्वात् यदा नियतधर्मसमानाधिकरणग्रवृत्तिनिमित्तज्ञानमुप-
मितिः प्रकारतया शब्दशक्तिग्रहविषयानिमित्तत्वम् । अगृहीत-
समयसंज्ञया वाक्यार्थसामानाधिकरण्येन संज्ञानिमित्तपरि-
च्छेदो वा । किञ्चिद्वाक्यार्थसामानाधिकरण्येन संज्ञानिमित्तप-
रिच्छेदो वा । गोसदृशो न खड्ग इत्यत्रापि परम्परया तत्र
तात्पर्यमस्त्येवेति सर्व्वभवदातम् ॥ शुभमस्तु ॥

इति श्रीमहानहोपाध्यायभङ्गेशचिन्तामणिविरचिते
श्रीतत्त्वचिन्तामणौ, उपमानखण्डः समाप्तः । इति शुभम् ।

वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्द-विद्यासागर-भट्टा-
चार्येण संस्कृतः ॥ 96255

२४	कुमारसम्भव—उत्तरखण्ड	...	॥
२५	अष्टकम् पाणिनीयम्	...	॥
२६	वाचस्पत्यम् [संस्कृत-वृहदभिधान]	...	६०
२७	कादम्बरौ—सटीक	...	४
२८	राजप्रशस्ति	...	=
२९	अनुमानचिन्तामणि तथा अनुमानदौधिति	...	४
३०	सर्वदर्शनसंग्रह	...	२
३१	भामिनीविलास—सटीक	...	१
३२	द्वितीपदेश—सटीक	...	१
३३	भाषापरिच्छेद मुक्तावलीसहित	...	१
३४	बहुविवाहवाद	...	।
३५	दशकुमारचरित—सटीक	...	१॥
३६	परिभाषेन्दुशेखर	...	१॥
३७	कविकण्ठदुग्ध (वोपदेवज्ञत धातुपाठ)	...	॥
३८	चक्रदत्त (वैद्यक)	...	२॥
३९	उणादिसूत्र—सटीक	...	२
४०	भेदिनी कोष	...	२॥
४१	पञ्चतन्त्रम् [श्रीविष्णु-शर्म-सङ्कलितम्]	...	२॥
४२	विह्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य)	...	॥
४३	भाष्यचम्पू	...	। =
४४	तर्कसंग्रह (इंराजी अनुवाद सहित)	...	॥
४५	प्रसन्नराघवनाटक (श्रीजयदेवकविरचित)	...	१॥
४६	विवेकचूडामणि [श्रीमत्शङ्कराचार्य विरचित]	...	। =
४७	काव्यसंग्रह [सम्पूर्ण]	...	५
४८	लिङ्गानुशासन (सटीक)	...	।
४९	ऋतुसंहार—सटीक	...	। =

विष्णुसर्वश्री—सटीक	...	१॥
वसन्ततिलक भाष्य	...	॥ =
गायत्री [कङ्काक्षरैः]	...	
सांख्यदर्शन (भाष्यसहित) सांख्यप्रवचन भाष्य	...	२
भोजप्रबन्ध	...	॥
नलोदय—सटीक	...	॥ =
ईश केन कठ, प्रश्न, मुण्ड, माण्डूक्य, (उपनिषद्)		
[शाङ्करभाष्य तथा आनन्दगिरिकृत टीका सहित]	...	५
छान्दोग्य (उपनिषद्) [शाङ्करभाष्य तथा		
आनन्दगिरिकृतटीका सहित]	...	५
तैत्तिरीय ऐतरेय (उपनिषद्) [शाङ्करभाष्य		
तथा आनन्दगिरिकृतटीका सहित]	...	२
बृहदारण्यक (उपनिषद्) [भाष्यसहित]		१०
सुश्रुत	...	४
शाङ्गधर [वैद्यक]	...	२॥
वेतालपञ्चविंशति [जन्मलक्ष्य विरचिता]		
तथा सिंहासन हाञ्चिंशत् कथा	...	१॥
पातञ्जलदर्शन [महर्षि वेदव्यासकृत भाष्यसहित]		४
आत्मतत्त्वविवेक [वैद्याधिकार]	...	२
मुक्तिकोपनिषद्	...	
उपमानचिन्तामणि	...	३॥

कलिकातासंस्कृतविद्यामन्दिरे—वि, ए, उपाधिकारिणः
 वेदानन्द-विद्यासामर-भट्टाचार्यस्य सकाशात् लभ्यानि

